

MAGYAR SZAVAK TÖRTÉNETE

ábrázat Nem az *ábra* főnév továbbképzése útján keletkezett, mint pl. *példá-ból*, *példázat*, vagy *ruha: ruházat*, *szabály: szabályzat*, *hely: helyzet* stb., hanem megfordítva, a régi *ábrázat* főnévből vonta el a nyelvújítás korában *Bartzafalvi Szabó Dávid* az *ábra* főnevet. (Először 1787-ben fordul elő Szigvárt c. regényében.) Ő előbb 'forma' majd meg éppen 'dráma' (!) jelentést tulajdonított ennek az új *ábra* szónak, de később a ma is szokásos 'figura' jelentés fűződött hozzá, s e jelentéssel a tudományos műnyelvben teljesen meggyökeresedett.

Maga a régi *ábrázat* főnév nem ősi magyar szó, hanem a szláv *obrāz* átvétele. Ennek azonban *abráz* volna a szabályos magyar megfelelője, nem pedig *ábrázat*, első szótagjában hosszú *á*-val, és *-at,-et* képzővel. Néhány száz évvel ezelőtt csakugyan még *abráz*-nak hangzott ez a főnév (vö. pl. a Nádor-kódexben: »Vala szent Adorján gyenge ifjú és igön szép *abrázú*«), s az első szótagbeli rövid *a*-t máig is megőrizte a gyergyai székely nyelvjárás, ahol *ábrázat*-nak hangzik. Az *-at, -et* képző nélkül való alakot a köznyelv is örzi az *ábráz-ol* igében, amely olyan képzésű, mint pl. *váz-ol, formá-l, ének-él, tánc-ol* stb. A rövid *a* valószínűleg csak a rákövetkező *á* hatása alatt nyúlt meg (*abráz* > *ábráz*), de hogy fölösen még az *-at, -et* főnévképző is hozzájárult, annak a nyelvérzék megtévedése az oka. Őseink nyelvérzéke ugyanis az *ábráz* főnevet *-z* vége miatt tévesen olyanféle szónak fogta fel, mint amilyenek pl. *lárház, kártyáz, nótáz, vigyáz*, s ezért igei jelentésben kezdte használni. (Hasonló esetet lásd *zúzmará* alatt.) Vö. pl. az Érdy-kódexben: »Kiket az úr isten ennen hasonlatosságára *ábrázott*«; vagy *Pázmány Péter*-nél: »A gyermekek, mint a majmocskák, amit látnak, hallanak, azt *ábrázák*, követik.« Ebből a tévesen igének felfogott *ábráz* szóból képezték aztán az *-at, -et* főnévképzővel egészen szabályosan (mint pl. *ír: irat, példáz: példázat, magyaráz: magyarázat* stb.) az *ábrázat* főnevet. – A nyelvérzéknek hasonló megtévedése eredményezte a székely nyelvjárások *gyámol* igéjét is. (Lásd ezt itt *gyámoltalan* alatt.)

ácsorog Mivel ma körülbelül azt jelenti, hogy 'álldogál', azt lehetne hinni, hogy az *áll* ige gyakorító képzős származéka. (Az *l*, vagy akár *ll* hiányát egészen könnyen meg lehetne magyarázni.) De ha bárcsak 100 évre is visszafelé nyomozzuk történetét, akkor kiderül, hogy nem az *áll* származéka, hanem az – *ásít* rokona!

Legrégebben ti. az volt a jelentése, hogy 'tátja a száját'. Vö. pl. *Berzsenyi* Búcsúzás Kemenesaljától c. híres költeményének e helyét: »Ti láttátok az én bölcsömnek ringását, s *ácsorgó* (= tátott) ajakam első mosolygását.« Ebből később, némely új képzeteknek hozzácsatlakozásával, az a jelentése fejlődött, hogy 'tátott szájjal, bámulva, tétlenül áll, lebzsel', s ma végül, a szájtátás képzetének teljes elejtésével, már csak azt jelenti, hogy 'tétlenül álldogál, lebzsel'. Eredeti képzettartalmából tehát semmi sem maradt meg, jelentése teljesen megváltozott.

ádáz 'Dühös, mérges' jelentése miatt bizonyára meglepő lesz, hogy ez a szó végeredményben az *áld* ige származéka. – Az *áld* igének egyik gyakorító-visszaható képzős származéka *áldázkodik* vagy (az *l*-nek nem szokatlan kiesésével, lásd erről *átkoz* alatt) *ádázkodik*, a székely nyelvjárásokban azt jelenti, hogy 'áldásokat mond, hálálkodik (pl. koldus)'. De ugyanott éppen ellenkezőleg azt is jelentheti ez az ige, hogy 'izgágáskodik, akadékoskodik, kellemetlenkedik'; sőt a szintén idetartozó *ádázik* (< *áldázik*) és *ádázódik* igék a népnyelvben többfelé egyenesen azt jelentik, hogy 'dühösködik, dühöng'. Ez az ellentétes kétféle jelentés, ti. egyfelől 'áldásokat mond', másfelől pedig 'dühöng', onnan magyarázódik, hogy az *áld* igének – amint ez itt az *átkoz* címszó alatt részletesebben is ki van fejtve –, nem volt mindig olyan kellemes a jelentése, mint ma, mert eredetileg, a magyarság pogány korában, nagyon is kellemetlen volt az *áldás* annak, akit ért. A nyelvjárási *áldázkodik* igének 'dühösködik, dühöng' jelentése tehát az *áld* igének e pogány kori jelentésén alapszik, 'áldásokat mond, hálálkodik' jelentése pedig kereszténykori jelentésén. A köznyelvi *ádáz* melléknév jelentéséből nyilvánvaló, hogy ez is a rossz jelentésű *áldázkodik* igével van kapcsolatban. Mégpedig oly módon, hogy a *bátorkodik*: *bátor*, *szémtelenkedik*: *szémtelen*, *irigykedik*: *irigy*, *dühösködik*: *dühös*-féle szópárok viszonya alapján az *áldázkodik* igéből is elvonódott egy *ádáz* melléknév. Ez a szó tehát úgynevezett téves analógiának köszöni eredetét. (Hasonló esetet lásd *merész* alatt.)

áfium Minden művelt magyar ember ismeri régi nyelvünknek e szavát, ha egyebünnen nem, legalább *gróf Zrínyi Miklós* Török áfium ellen való orvosság c. politikai iratának a címéből. És sokan sejtik, vagy hallottak is már valamit róla, hogy ez az *áfium* tulajdonképpen ugyanaz, mint az *ópium*, de nem tudják, hogy hogyan viszonylik egymáshoz ez a két szó, honnan van a köztük észlelhető alaki különbség. – A dolog úgy áll, hogy a görög *opion* szó átkerült egyfelől a török nyelvbe, ott *áfjún* alakban terjedt el, s innen került aztán a XVI. század folyamán a magyarba, ahol *áfium* alakot öltött. (Hogy ez a magyar *áfium* a török *-jún* végződéssel szemben *-ium*-ra végződik, az hasonló végű latin szavak hatására vezetendő vissza.) A görög szó azonban másfelől *ópium* alakban átkerült a latinba is, innen a németbe és újabb kori orvosi nyelvünk ezt a latin–német alakot a köznyelvben is elterjesztette, úgyhogy a régebbi *áfium* ennek a következtében lassanként elavult. A török eredetű *áfium* és a latin–német eredetű *ópium* esete érdekes példája annak, hogy egy és ugyanaz a szó más-más forrásból két ízben is meghonosod-

hatik egy nyelvben. Ilyen esetek pl. a latinból átvett *trónus, papiros, punktum, stílus, januárius, februárius*, és a németből átvett *trón, papír, pont, stíl, január, február*; a szerb-horvátból *galuska, megye, ragya, dalia, káposzta*, és a tótból *haluska*, a bolgárból *mészgye, rozsda*, az oszmánli-törökből *deli*, a németből *kompót*; a bolgár-törökből *oroszlán*, az oszmánli törökből *arszlán*; vagy a szláv-ból *vitéz* és a németből *viking*.

aggastyán Aligha kételkedik valaki benne, hogy az *aggastyánt* azért hívják így, mert *agg*. De ha ez a szó csakugyan az *agg* főnév származéka volna, miféle képző volna rajta a *-styán*? Ilyennek nyoma sincsen a magyarban. (A *hadastyán*-ra nem lehet hivatkozni. Ezt ti. csak a nyelvújítás korában, 1843-ban csinálta *Samarjay Károly*, éppen az *aggastyán* mintájára.) Még jobban megrendíti azonban az *agg*-ból való származás hitét az a két körülmény, hogy régen nem *aggastyán*-nak, hanem *ágostyán*-nak hangzott (mai *aggastyán* alakja csak 1767-ből mutatható ki először), s hogy nem is 'aggastyán, Greis' volt a jelentése, hanem 'halavány, beteges, göthös'. Sőt egyes nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy ez a szó nem volt megtisztelő arra, akit vele illettek, mert gúnynévnek érezték. Már *Berzsenyi Dániel* is tudta, hogy *ágostyán* > *aggastyán* nem egyéb, mint az *Ágoston* keresztnév, s ezt a magyarázatot a mai magyar nyelvészek is elfogadják. (Keresztnevék, és általában tulajdonnevek, több más esetben is köznevekké váltak, pl. *andalog, fruska, fukar, kaján, pecsovcics, pete*. Lásd ezeket itt külön.) Nem lehetetlen, hogy az *Ágoston*-rendű remeték, akik többnyire elvénhedt, *aggastyán*-szabású emberek voltak, adtak alkalmat e szó keletkezésére. Az eredetibb *ágostyán* alak nyilván azért változott utóbb a XVIII. sz. folyamán *aggastyán*-ra, mert a nyelvérzék, persze tévesen, az *agg* szóhoz kapcsolta.

aggódik Nem a 'vén, öreg' jelentésű *agg* főnév származéka, hanem az *agg-ik* igéé, mely csak véletlenül hasonlít a főnévhez, de nincsen vele semmiféle rokonságban. Eredeti jelentése, amely többfelé még ma is megvan a népnyelvben, nem az, hogy 'fél', hanem az, hogy 'összehúzódik, összeszorul'. Pl. a tejről, ha főzés közben túróvá húzódik össze, azt mondják, hogy *még-aggik* vagy *aggódik*. Néhol az összetöporódó szőlőről is azt mondják, hogy *mégaggódik*. A köznyelvben már csak az *aggik* származékai (*aggódik, aggaszt, aggodalom*) vannak meg, de ezek is már csak átvitt, lelki jelentésben használatosak. E jelentésváltozást (konkrétból lelkivé) az tette lehetővé, hogy az *aggódás* a szorongás, a szív-szorulás érzésével szokott járni. Hasonló jelentésváltozást a magyaron kívül több más nyelvben is megfigyelhetünk. Pl. a konkrét jelentésű német *enge* és latin *angustia* szavakból származik a lelki jelentésű német *Angst* és a francia *angoisse*. Sőt a magyar *szorul* ige még ma is egymás mellett mutatja az *aggódik* igének eredeti konkrét, és átvitt lelki jelentését. Vö. pl. egyfelől: »A falhoz *szorul*«, »Az egész család egyetlen kis szobába *szorult*«, és másfelől: »Majd fogtok ti még *szorulni*!«, »Most *szorultok* ugy-e?« (Hasonló eseteket lásd *buta* alatt.)